

Darbe 1953: CIA ve Modern ABD–İran İlişkilerinin Kökleri

Ervand Abrahamian, Çev. Zeynep Rona

İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2023, 200 sayfa, ISBN: 978-625-429-573-7.

Emre KAYA*

Amerika Birleşik Devletleri vatandaşı olup İran kökenli bir tarihçi olan Ervand Abrahamian'ın *Darbe 1953: CIA ve Modern ABD–İran İlişkilerinin Kökleri* kitabı 2013 yılında yayımlanmıştır. Ancak ülkemizdeki ilk baskısı Ekim 2023'te yapılmış, Zeynep Rona tarafından İngilizceden Türkçeye çevrilmiştir.

İran yalnızca içinde bulunduğumuz coğrafya olan Batı Asya için değil, esasında tüm dünya için önemli jeopolitik konuma ve kaynaklara sahip bir ülkedir. Özellikle enerji kaynağı olan petrolün İran'da keşfiyle beraber bu ülkenin önemi diğerleri açısından birkaç kat daha artmıştır ve İran diğer ülkeler tarafından daha da ilgi çekici hâle gelmiştir. İncelediğimiz bu kitap, petrolün İran'da keşfedilmesiyle başlayan ve 19 Ağustos 1953 tarihinde devrin başbakanı Muhammed Musaddık'ın devrilmesine kadar olan süreçte “petrol” merkezli bir İran tarihi anlatmaktadır.

Kitabın amacı, yazarın açıkladığına göre, İran'daki petrol işletmesini millileştiren Başbakan Muhammed Musaddık'ın darbe ile düşürülmesi konusunda bugüne kadarki tartışmalarda yapıldığını iddia ettiği iki ana hatayı düzeltmektir. Bu hatalardan birincisi İngiltere–ABD eksenli olan Musaddık'ın çok inatçı olduğu ve bu özelliğinin petrol konusunda anlaşmayı imkânsızlaştırdığı savı, diğeri ise İran'daki petrol konusunun Batı ve Doğu Blokları arasında cereyan eden sıradan bir Soğuk Savaş meselesi olduğudur. Yazar, kitapta yararlandığı kaynakların; o dönemde ve sonrasında yayımlanan hükûmet belgeleri, yapılan kimi söyleşiler, yayımlanan anılar ve sözlü tarih projeleri olduğunu vurgulamıştır.

* Lisans Öğrencisi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara, kaya-emre@hbv.edu.tr

Yazar, kitapta kronolojik bir çizgiyi takip etmiştir. Bu hususa bağlı olarak “Petrolün Millileştirilmesi” adını verdiği ilk bölümde, İran’da petrolün tarihini 1901 yılında William Knox D’Archy’nin dönemin şahından, 60 yıl boyunca ülke topraklarında petrol arama imtiyazı almasıyla başlatmıştır. D’Archy ile yapılan antlaşmada petrolden elde edilen kârın yüzde 16’sını devlete işletme payı olarak verilmesi de maddelerde belirtilmiştir. İran’da ilk petrol 1908 yılında Huzistan eyaletinde keşfedilmiştir. Bu keşiften kısa süre sonra D’Archy, haklarını Burma Petrol Şirketine satmıştır. Bu şirket de adını kısa süre sonra Anglo-Persian Oil Company olarak değiştirmiştir. Şirket yıllar içinde büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. Özellikle Abadan kentinde büyük bir tesis kurmuş, bu tesiste üretim kapasitesini her zaman artırmıştır. 1935’e gelindiğinde Teksas’tan sonra en büyük üretim kapasitesi bu tesiste olmuştur. Çeşitli milletlerden 63 bin mühendis, teknisyen ve işçi burada çalışmaktadır. Bu tesisin yanına bir kent inşa edilmiştir.

Süreç içinde İran’da çeşitli olaylar gerçekleşmiştir. Bir dönem kuzeyi Rusya Çarlığı, güneyi İngiltere işgalinde olan İran, 1920’lerde ise müstakil bir devlettir. Ancak 1921’de iktidarda bulunan Kaçar hanedanını deviren Rıza Pehlevi, ülkenin başına geçmiş, 1925 yılında ise Pehlevi hanedanını kurmuştur. Şirketin gücü o denli büyüktür ki bu değişiklikte dahi etkisinin bulunduğu iddiaları gündeme gelmiştir. Bu iddiayı ortaya atanlar, şirketin hem yerel idari birimlerine hem de ülkenin genel idari birimlerine karışmasını örnek göstermişlerdir. Şirket, yönettiği büyük ekonominin etkisi ile İran’ın iç işlerine rahatlıkla karışmakta, söz gelimi aşiretlerle devletten bağımsız ilişkiler geliştirebilmektedir. Üstelik, sözünü ettiğimiz işletme payının ödemesini de aksatmaya başlamıştır. Tüm bunlara ek olarak şirkette çalışan işçilerin kötü koşullarda kalması, üst düzey yöneticilerinin neredeyse hiçbirinin İranlı olmaması gibi etkenler şirket aleyhine tepkileri doğurmuştur. Başlarda şirket özelinde kalan bu karşıtlık, Tudeh Partisi gibi komünist düşünceye sahip parti ve sendikaların öncülüğüyle toptan bir İngiliz karşıtlığına dönüşmüştür. 1929 yılının 1 Mayıs’ında şirkete karşı olan ilk kitlesel eylem yapılmış, bu eylemler güçlkle yatıştırılabılmıştır. Yazar, bu protestolara dair net sayıları vermekte ve şirketin ne denli geliştiğini de belgeleriyle kanıtlamaktadır.

Özellikle Nisan 1951’de başlayan Büyük Petrol Grevi’ne kadar yazar, tarihsel süreçte şirketin büyümesini, İran’la düştüğü ihtilafları, koşulları ehven-i şer biçimde düzeltilmiş gibi yaptığını vurgular. Bu arada ülkenin adının değişmesiyle beraber şirketin adının Anglo-Iranian Oil Company olduğundan bahseder. Bu bölüm, 1951’de başlayıp 1953’te nihayet bulacak olayın arka planını oluşturduğu için uzun tutulmuştur. Özellikle İran’da petrolün millileştirilmesi fikrinin ne gibi şartlarda ortaya çıktığı detaylıca anlatılmıştır. Bu koşullarla beraber yazar, Musaddık’ın ve onun kurduğu, günümüzde “Büyük Çadır” diye anılan Ulusal Cephe’nin gelişimini de anlatır. Zaten bu gelişim, vurgulanan koşullardan bağımsız değildir. İran’da şirkete karşı hoşnutsuzluk arttıkça, hem Musaddık hem de onun örgütü Ulusal Cephe yükselmiştir.

Nisan 1951’de Büyük Petrol Grevi ile birlikte İran’ın esasında bir dönüşüme girdiği petrolün millileştirilmesi ufukta görülmüştür. Bu grev 25 Nisan günü, o dönemlerde vekil olan Musaddık’ın petrolün millileştirilmesine dair kanun teklifi vermesiyle ve kanunun kabul edilmesiyle sönümlenmiştir.

Bu kanunun hem halkta hem de mecliste büyük bir destek görmesinden sonra Şah mecburen Musaddık'a başbakan olmasını teklif etmiştir. Musaddık, önerdiği kanunun uygulanması şartıyla bu teklifi kabul edilmiştir. Böylelikle birinci Musaddık dönemi başlamıştır. Yazar bu dönemi başlatırken, esasında Musaddık'tan yana olan kişilerin dahi onun başbakan olmasında genel grevin etkisini görmediklerinden bahsetmiş ve Musaddık'ın arkasındaki halk desteğini tam yansıtamadıklarını ifade etmiştir.

Yazar, bu bölümden sonra "İngiltere-İran Görüşmeleri" adındaki bölümde petrolün millileştirilmesi hamlesinden sonra İran, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri üçgeninde neler yaşandığından bahsetmiştir. Yasanın kabulünden sonra Iran National Oil Company adı ile kurulan devlet şirketinin AIOC'nin üretim havzalarına el koymasıyla bu bölüm başlamıştır. İngiltere'nin ilk önce İran'ı Lahey'e şikâyet etmesiyle birlikte başlayan "hukuki süreç", Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine kadar gidecektir. İngiltere'nin hükümet yazışmalarında İran'ı ve Musaddık'ı ne denli küçük gördüğü, bu bölümde örnekleriyle açıklanmıştır. ABD'nin ise bu meselede sözde tarafsız kalmak istediği ama Musaddık'ın çok inatçı bir adam olması sebebiyle dâhil olduğu gibi çocukça bir tezinin olduğu vurgulanmıştır. Ancak durum, görünenden çok farklıdır. İngiltere ve ABD, İran'ın bu kararının başarılı olması durumunda gerek Batı Asya'da gerekse dünyanın diğer yerlerinde ayrıcalıklı durumda bulunan şirketlerinin zarar göreceği ihtimalinden çekinmektedir. İngiltere bu dönemde yenilgiyi hemen kabul etmemiştir. Bölüşümde ve şartlarda iyileştirmeler teklif etmiş, İran'ın personel yetersizliği olduğu savını işlemiş ve en son çare olarak Musaddık'ı deli olarak addetmiştir. Bunun için büyük bir basın ordusunu beslemiştir.

İngiltere bu hamlelerinde yalnız değildir. Esas olarak ABD bu hamlelerinde her zaman onunla birlikte dir. Musaddık'ın gücünü hafifletmek için basını ve birtakım siyasi partileri beslemiş, Ulusal Cephe içindeki bazı kişileri ise etkileyerek partinin gücünü zayıflatıp, içinden başka partilerin doğmasına neden olmuştur. ABD ve İngiltere bu süreçte hatayı İran'a ve özellikle Musaddık'a yıkmak için büyük çabalar göstermiştir. Ancak Musaddık 1952 yılına kadar dayanmıştır. Bu süreçte İngiltere'nin içinde bulunduğu hukuki girişimler de İran'ın lehine sonuçlanmıştır.

Temmuz 1952'de Musaddık'ın Şah'la orduya dair yaşadığı bir sorundan dolayı istifa etmesi sonucunda Ulusal Cephe'den devşirilenlerle çoğunluk sağlanmış, Kevam adlı bir İngiliz destekçisi başbakanlığa getirilmiştir. Ancak bu haber alındıktan sonra İran'da büyük bir isyan dalgası başlamıştır. Ulusal Cephe ile beraber Tudeh Partisi meydanlara inmiştir. O vakte kadar Musaddık'ı komprador burjuvazinin temsilcisi olarak gören Tudeh Partisi, Musaddık'ı meclisteki İngiliz iş birlikçilerinin devirmesiyle onun yanında olmuştur. Bu gizli ittifak, Musaddık'ın iktidarı bitene kadar devam etmiştir. Bu büyük protestolara Kevam sadece dört gün dayanabilmiştir ve 20 Temmuz günü Musaddık tekrar başbakan olarak ilan edilmiştir. Bu hamleden sonra gerek Musaddık gerekse İngiltere ve ABD, içinde buldukları savaşta sertleşmişlerdir. İngiltere ve ABD ekonomik ambargolarla İran'ı sıkıştırmaya çalışmış, Şah'ı daha aktif bir rol oynaması için teşvik etmiştir. Musaddık ise yaptığı atamalarla beraber Şah'ın ordu ile olan bağı kesmiş ve daha büyük halk kitlelerinin desteğini almak için büyük reformlar

gerçekleştirmiştir.

Yazar, Temmuz 1952’de büyük halk kitlelerinin Musaddık’ın peşinde olmasının açıkça görülmesiyle beraber İngiltere ve ABD’nin Musaddık’ı düşürmek için tek yolun darbe yapmak olduğunu anladığı öne sürmektedir. Her ne kadar İngiltere kabul etmese de MI6 (İngiltere İstihbarat Teşkilatı) ve CIA’in darbeyi birlikte yaptıklarını, Şah’ın da onlara amansız destek verdiğini söylemektedir.

“Darbe” başlığını taşıyan bölümde, 1953’te İran’da yapılan bu darbenin CIA’in daha sonra gerçekleştireceği darbeler için bir örnek teşkil ettiği ve bu darbenin adımlarının bir el kitabı hazırlar gibi bir incelikle hazırlandığı belirtilmiştir. Daha evvel belirttiğimiz üzere Musaddık’ın örgütlü gücü zayıflatılmış ve yola beraber çıktığı kimi arkadaşları devşirilmiştir. Yazarın iddiasına göre o dönemde mecliste olanların 1/3’ü MI6 ya da CIA’den maaş almaktadır. Yapılacak darbenin lideri dahi Musaddık’ın eski bakanı olan Fazlullah Zahidi’dir. AJAX adı verilen planın ilk safhası olan ekonomik ambargo önceden başlatılmıştır. Daha sonra ise çeşitli gazetelere, aşiretlere, siyasi partilere ve hatta terör örgütlerine para verilmesi, Musaddık hakkında söylentilerin yayılması durumu vardır. Bu koşullar görüldükten sonra izlenecek rota şudur: Önce Musaddık’ın ordu eliyle istifaya davet edilmesi ve bakanların tutuklanması, bu başarılmazsa direkt darbe yapılması, bu da başarılmazsa en sonunda aşiretlerin ayaklanması.

MI6 ve CIA’in bu ortak operasyonu, Şah’ın yardımı ve ordu içindeki adamlarını kullanması ise 15 Ağustos 1953 tarihinde başlamıştır. Ancak Tudeh Partisi üyesi bir ordu mensubunun haber vermesi ile Musaddık bu girişimi boşa düşürmüş, girişimde bulunanları tutuklatmıştır. Tüm bunlardan korkan Şah Muhammed Rıza Pehlevi Bağdat’a kaçmıştır. Bu girişimlerden sonra gerek Ulusal Cephe gerekse Tudeh Partisi taraftarları sokağa çıkmışlardır. ABD elçisinin, iç karışıklık çıkacağı ve Musaddık’ın düşeceği yönündeki dolduruşlarına inanması ile Musaddık tüm protestoları yasaklamıştır. Bundan sonra ise sahne CIA’in beslediği kafatasçı ve iş birlikçi kuvvetlere kalmıştır. Ordu ile iş birliği içinde olan bu birlikler Tahran sokaklarında çatışarak, Musaddık’ın olduğu Başbakanlık binasına gidip onu ve bakanlarını tutuklamışlardır.

Yazarın “Miras” adını verdiği son bölümde, 1953 Darbesi sonrası yaşananlar anlatılmış ve bu darbenin diğer darbelere ilham olduğu vurgulanmıştır. Musaddık’ın devrilmesinden sonra darbenin lideri Zahidi başa geçmiş ve kamuoyunda *Yedi Kız Kardeş* olarak bilinen yedi büyük petrol şirketine (başını British Petroleum çekiyor) İran petrolünü peşkeş çekmiş; İran ise işletme payı olarak yüzde 50 almıştır. Ancak 1979 İslam Devrimi ile petrol işletmesi millileştirilmiştir. Yazar, bu darbenin İran’daki Batı karşıtı paranoyayı yükselttiğini ve Şah’ın seküler muhaliflerden kaçarken (Ulusal Cephe ve Tudeh Partisinin önderleri ağır yargılamalarla uğraşüyor ve hatta kimi idam ediliyor) Ayetullahların muhalefetine yakalandığını, özellikle Humeyni’nin bu devirde parladığı söylemiştir. Şah, Musaddık bastırıldıktan sonra önlenemez bir Batıcı olmuştur. Vietnam Savaşı ile beraber gücü zayıflayan ABD’nin bölgedeki polisi olmuş, Arap-İsrail Savaşlarında İsrail’e destek vermiş, herkesin tecrit ettiği ırkçı bir rejimle yönetilirken Güney Afrika’ya petrol satmıştır. Tüm bu olumsuzluklar, 1979 İran İslam Devrimi’ne yol

açmıştır.

Yazar, 1953 Darbesi'nin günümüzde İran-ABD ilişkilerindeki paranoyanın temeli olduğunu ifade etmektedir. Bundan önce İran'da ABD'nin *şeytan* olduğuna dair bir imge yoktur. İngiltere en büyük düşmandır. Ancak Musaddık'ın devrilmesinde CIA'in aktif rol oynaması sonrası İran muhalefesinde ABD, şeytanla bir görülmeye başlamıştır. Asıl düşmanlık ise ABD'ye yönelmiştir.

Dört ana bölümde kitabını toparlayan yazar, bana göre modern İran tarihini merak edenler için muhakkak okunması gereken bir eser üretmiştir. Çevirisi oldukça sade olan bu kitap kolay anlaşılacaktır ancak isimlerin fazlalığı, olayların okunmasını yavaşlatmaktadır. Bir süre sonra belli başlı olaylar birbiriyle karışabilmektedir. Ne var ki kronolojiye çoğunlukla bağlı kalınmasıyla bu ihtimal en aza indirilmiştir. Yine de not alınarak okunması, bilgilerin karışmaması adına önemlidir.

Yazar, Doğu'dan Batı'ya göçen kimi diğer yazarlar gibi, özellikle "Miras" bölümünde İran İslam Devrimi'ne bakarken, maalesef Batı'nın kendisine önerdiği gözlüğü takmış; bu olayın koşullarından bahsetmek yerine olayı basit bir paranoya ile anlatmış, o dönem İran'ın gerek ekonomik gerekse kültürel hayatında artık iyice yerleşmiş olan ABD sömürsünü görmemiştir. Burada İran'ın güncel konumundaki sözde paranoyasını, iktidarı halka değil de bir avuç kuvvete ve emperyaliste dayanan Şah'ın devrildiği zamanki paranoyasına benzetmiştir. Dolayısıyla her ne kadar Musaddık'ın Batı'ya karşı verdiği bağımsızlık mücadelesini anlatan bir eser olsa da, ondan sonraki gelişmelere bakış açısıyla yazarın bir ikilikte olduğu anlaşılmaktadır. Burada yazar, Musaddık'tan daha beterinin geldiğini ve Batı'nın cezasını çektiğini söyleyerek kitabını sonlandırmıştır. Ancak yazar, paranoya deyip geçtiirdiği durumun bir gerçekliğe dayandığını maalesef görememiştir.